

ביקורת ספרים

סופה של מלחמת העולם השנייה וסופה של השואה

מיכל שפירא

Dan Stone, *The Liberation of the Camps: The End of the Holocaust and Its Aftermath*, New Haven: Yale University Press, 2015, 288 pp.

יותר מ-70 שנה לאחר מלחמת העולם השנייה, הספרות על ההיסטוריה החברתית והתרבותית של המלחמה פורחת. אחרי המלחמה, ספרו של טוני ג'אדט (Judt) מ-2005, סימל את תחילת הגל המחקרי הנוכחי על התקופה הפוסט-מלחמתית והציע סינתזה המקשרת ישירות בין המלחמה להשפעותיה הנרחבות על חברות אירופיות. היסטוריוניות והיסטוריונים החוקרים את השפעות המלחמה על אירופה נוהגים להתחיל, מטבע הדברים, בשנת 1945, ולעתים אף מאריכים את התקופה הנסקרת עד לנפילת חומת ברלין ב-1989, אבל לאחרונה אנו עדים לעניין מחודש דווקא בעשור הראשון שאחרי המלחמה. מבין המחקרים החדשים המתמקדים בעשור זה בולט ספרו של דן סטון, היסטוריון בריטי פורה, על שחרור המחנות וקץ השואה. ספר זה מוסיף נדבך סינתטי חשוב למחקר על סוף המלחמה ועל תוצאותיה המידיות – ודרך הדיון בו אבקש לסקור גם ספרות נוספת. בשביל אנשי התקופה, שחרור המחנות היה אחד מסמלי העידן. התמונות והסרטים שתיעדו את גילויי המחנות חשפו מציאות מהטרגיות ביותר במאה העשרים, ושחרור המחנות נתפש בתרבות הפופולרית כמאורע משמח שבישר את סיום השואה ואת הקץ לסבלם של הניצולים. סטון מבקש לטעון נגד הדימוי הפופולרי הזה ולחשוף במקום זאת תהליך שחרור ממושך, שכלל הן רגעי הקלה ואושר והן רגעי סבל, יגון, אבל עמוק, פחד מהבאות ומציאות של פליטות. ואכן, תהליך השחרור הסבוך שחוו בעיקר ניצולי המחנות היהודים נקשר גם באירועים שהתרחשו בפלשתינה-א"י, בתמורות שחלו באימפריה הבריטית במזרח התיכון, בהקמת מדינת ישראל ובתהליכים הגאופוליטיים שהיו חלק מהמלחמה הקרה.

העדויות הרבות שהצטברו על השחרור חושפות מורכבות נפשית שניצולים דיברו עליה רק לעתים רחוקות, בשנים מאוחרות יותר. בנרטיב המסופר של הניצולים, מאורעות השואה וחוויות הפליטות האפילו על חוויית השחרור – אבל

ד"ר מיכל שפירא היא מרצה בכירה בחוג להיסטוריה כללית באוניברסיטת תל אביב.

וא"ל: Michal1s@post.tau.ac.il

סטון מראה שלא כך היה בזמן אמת. או, כפי שסיפר אחד מניצולי השואה על חוויית השחרור: "או אז ידעתי שהתלאות שלי באמת התחילו" (עמ' 4). סטון מצליח להדגים עד כמה בלתי-אפשרי לרדד את המציאות ההיסטורית לכדי חוויית שחרור אחת. השחרור כלל שיקום פיזי ונפשי, התעמתות עם מותם של בני משפחה, התמודדות עם אובדן רכוש, אובדן שייכות ואזרחות, בדידות, תלישות ולעתים גם עוינות אלימה מצד האוכלוסייה המקומית. סטון מראה כיצד, בעבור רוב הניצולים, המלחמה כלל לא הסתיימה ב-1945, והקשיים הכבירים שעמדו בפניהם יצרו חווייה של "מלחמה" ממושכת בהרבה.

סוגיה נוספת שבה עוסק המחקר על אודות התקופה היא כיצד תפשו חיילי בעלות הברית, פקידי הסעד והשיקום השונים שלהן, ואף הניצולים עצמם, את השואה והמחנות מיד לאחר המלחמה. הבנת המציאות במחנות הייתה הדרגתית. החיילים האמריקנים והסובייטים ששחררו את המחנות לא תמיד ידעו להבחין בין מחנות ריכוז, מחנות עבודה או מחנות השמדה (או מחנות משולבים), ודבר זה תרם לאי-הבנה של מה שנקרא לאחר מכן "השואה". בנוסף, ערב השחרור, מחנות הריכוז של האס-אס – שבהם מתמקד סטון – היו שונים מאוד מכפי שהיו רק חודשים ספורים קודם לכן: רוב יושביהם פונו בצעדות מוות, והאסירים שנשארו מאחור היו פעמים רבות חולים, גוססים או כאלה שהובאו למחנות זמן קצר לפני כן. המחנות ששחררו בידי בעלות הברית המערביות היו, לפיכך, אזורי אסון של סבל אנושי חסר תקדים – אבל הם לא היו אתרי הרצח המרכזיים. רוב היהודים נרצחו פנים-אל-פנים ברציחות המוניות בפולין המזרחית ובמערב ברית-המועצות, בגטאות

בפולין הכבושה ובמחנות ההשמדה. לכן, מיד עם השחרור, חיילי בעלות הברית לא דנו בשואה כאירוע נפרד – הן מפני שמושג זה עוד לא היה קיים, והן מפני שבזמן השחרור היהודים היו רק שליש מאוכלוסיית המחנות. הרוב היה מורכב מפולנים לא־יהודים, שבויי מלחמה סובייטים ועובדי כפייה. היחס המספרי בין יהודים לשאר הניצולים טשטש אפוא את הבנת ההיקף של רדיפת היהודים, ולכך נוספו סיבות פוליטיות שונות שהסיטו את תשומת הלב של בעלות הברית מהתמקדות בסבלם של היהודים.

בספרות המחקרית מקובל לאמוד את מספר היהודים מקרב משוחררי המחנות בכ־90 אלף, וההערכה היא כי אלפים מתוכם מתו בשבועות הראשונים שלאחר השחרור, ורק בין 60 אלף ל־70 אלף נותרו בחיים. בנוסף, מספר דומה לזה שרד את מחנות העבודה כפרטיזנים או במחבוא, וכמו כן – וזהו פרט שאינו מודגש דיו בשיח הציבורי אם כי הוא קיים כמובן בשיח המחקרי בישראל – רוב ניצולי השואה כלל לא היו משוחררי מחנות, אלא פליטים יהודים ממזרח אירופה שנסו לברית־המועצות. ההיסטוריונית אטינה גרוסמן (Grossmann) אומדת את מספרם בין 250 אלף ל־400 אלף איש ואישה, שמרביתם חזרו לפולין בתום המלחמה, אולם נשארו שם לזמן קצר בלבד בדרך למחנות עקורים בגרמניה הכבושה, שנהלו בידי בעלות הברית. בין 1945 ל־1948 עברו בין 200 אלף ל־300 אלף יהודים במחנות העקורים הבריטיים והאמריקניים בגרמניה, וכפי שגרוסמן הראתה, כמעט רק בקרב היהודים שנסו לברית־המועצות והגיעו למחנות העקורים היו משפחות שלמות, שכללו גם ילדים קטנים.

המלחמה הותירה אחריה מספר חסר תקדים של פליטים ועקורים: כ־20 מיליון איש ואישה נדדו בדרכים, ובהם גם כ־12 מיליון גרמנים אתנים שגורשו מבתיהם ממזרח לגבולות הגרמניים של 1937. סוכנות הסעד והשיקום של האומות המאוחדות, אונרר"א (United Nations Relief and Rehabilitation Administration, UNRRA), הוקמה כדי לסייע לפליטים ולעקורים – הבחנה שרירותית בחלקה, שנוצרה בתקופה זו – במזון, ביגוד, מחסה וצרכים רפואיים. רבים מהפליטים והעקורים הלא־יהודים עברו אזרח־מחדש במהרה, ואילו היהודים נותרו הגרעין הקשה שנשאר במחנות העקורים. בהיעדר מדינה לשוב אליה, התבלטו היהודים כקבוצה נפרדת בקרב הפליטים, בייחוד באזור הכיבוש האמריקני בגרמניה. החלק הראשון של ספרו של סטון עוסק במפגש הראשוני בין בעלות הברית לניצולים השונים בעת שחרור המחנות, וחלקו השני – בחוויית הפליטות ובתלאות שעברו נפגעי המלחמה היהודים, בייחוד במחנות העקורים, ובניסיונותיהם למצוא מקום חדש שיוכלו לקרוא לו בית.

התגובות האנושיות של החיילים הסובייטים למפגש עם ניצולי המחנות היו זהות במובנים רבים לאלו של החיילים האמריקנים והבריטים, אבל היו גם הבדלים חשובים, כפי שסטון מראה. התגובה הרשמית של הסובייטים לזוועות

שהתגלו במחנות כמו מיידנק ואשוויץ הייתה לנצל את חשיפתן כדי לקדם השתלטות קומוניסטית באירופה ואת הלחימה נגד הנאצים, והם עשו זאת תוך הסתייגות מעיסוק ברדיפת היהודים בנפרד מרדיפת אחרים. העיתונות הסובייטית העצימה את הזעזוע שחשו החיילים שנחשפו למחנות, ואישרה את התעמולה הסובייטית לגבי הברבריות הנאצית. מיידנק היה המחנה הראשון ששחרר בידי הסובייטים, בקיץ 1944, וגם המחנה המשוחרר הראשון שצולם. הסרט שצולם בו, לפיכך, ביסס את האיקונוגרפיה של ייצוג המחנות – למשל, גדר התיל וערמות הנעליים של הקורבנות – וזו שוכפלה בסרטים נוספים. יהודים, עם זאת, מוזכרים בסרט רק בחטף. בדיונו במקורות ויזואליים מוסיף סטון למחקרים ההיסטוריים האחרונים של דיוויד שניר (Shneer) על התמונות הראשונות של רצח היהודים בברית־המועצות, וגם למחקר של מרטין פרנסיס (Francis) על הצלם ססיל ביטון (Beaton) והבליץ. למרות קיומם של דיווחים על המחנות עוד לפני סוף המלחמה, נראה שפרטים מרכזיים על מכוונת ההשמדה, כאלו שנעשו איקוניים מאוחר יותר, לא היו ידועים לכולם. למשל, עדות של חייל שמספר שיחידתו נכנסה לתאי הגזים במיידנק מתוך מחשבה שמדובר במקלחות לחיטוי. עדויות מהשחרור של אושוויץ בידי הסובייטים מעידות גם הן על התדהמה, הצהלה, השתיקה, האשמה, הבושה, העצב והרצון לנקם, שהתערבבו יחדיו בקרב הניצולים והחיילים בחוויית השחרור. בנוסף, בשביל הניצולים החופש הביא גם את ההבנה הטרגית על היקף ההרס של העולם היהודי, והיקפן של בעיות החיים שלפניהם. ואכן, סבל הניצולים ששחררו בידי הסובייטים לא הסתיים עם השחרור: במחנה הריכוז לנשים ראוונסבריק (Ravensbrück), למשל, מיעוט מהניצולות אף נאנס בידי חיילי הצבא האדום. היו ניצולים שחזרו לבתיהם רק כדי לגלות ששכניהם לשעבר גרים בהם במקומם. חוויית קץ השואה, לפיכך, נתפשה אצל חלקם רק כהקלה זמנית במצב של תלאות מתמשכות.

מספר גדול יותר של ניצולים שוחרר על־ידי האמריקנים והבריטים. אף שממשלות המערב גינו את רצח היהודים כבר ב־1942, ואף שלאורך שנות ה־30 ותחילת שנות ה־40 היו דיווחים על המחנות בעיתונות המערבית, נראה שמעטים בלבד ידעו לתרגם ידע זה להבנה מדויקת של משמעותם. עדות לכך ניתן למצוא בדברי חייל אמריקני שסיפר ששמע על מחנות הריכוז, אבל עד שראה את ערמות הגופות שבהם, הוא דמיין בעיני רוחו מחנות עבודה עם שלוש ארוחות ביום (עמ' 66). כאשר הגנרל דווייט אייזנהאואר (Eisenhower) ביקר במחנות וכתב על הזוועות שהתרחשו בהם, התחילו להתפוגג הקולות שטענו שהדיווחים עליהם היו מוגזמים.

החיילים ששחררו את בוכנוואלד תיארו תחושת זעזוע מהריח הנורא וממצבם הפיזי הקשה של הניצולים, והתקשו – בדומה לצוותים הרפואיים המערביים – למצוא את המילים לבטא את שראו. אפילו שועלי קרבות ותיקים

מבין חיילי בעלות הברית המערביות, שהיו מורגלים במראות קשים, סיפרו כי עברם הקרבי לא הכשיר אותם למפגש עם מוות מהסוג שפגשו בדכאו (עמ' 77). חייל צעיר תהה אם אחד משוכני המחנות שפגש הוא גבר או אישה, מכיוון שלא יכול היה לשפוט לפי מראה הגוף המצומק. גם עובדי ועבודות סעד ושיקום התקשו להתמודד עם מראה הניצולים והניצולות, והיו שאף הודו שנתקפו גועל למראם (עמ' 85). תגובות הניצולים ששחררו בידי האמריקנים והבריטים היו מעורבות. גם בקרב ניצולים אלו הייתה כמובן שמחה, אך לצדה ייאוש ופחד ממה שצפוי להם וממה שנתר מחייהם הקודמים. הם תיארו את השחרור כהתמודדות עם טרגדיה שנייה של התפכחות לנוכח גודל האסון שהתרחש, וכן תחושת שבר אל מול הציפייה להתחלת חיים חדשים. הניצול הנרי שוכאמי סיפר כי שקל רק 38 ק"ג בעת השחרור, ובכל זאת פצח בשיר ובריבוד כאשר ראה את החיילים האמריקנים נכנסים לבוכנוואלד. לעומתו, גיטלה ברונשטיין ששחררה מברגן-בלזן לא הייתה מסוגלת ללכת: בעת השחרור היא זחלה, התקשתה לעכל מזון ללא כאבים, הדיבור הכאיב לה, ובקושי רב אמרה לגובי העדות שהיא נראית כבת 70 על אף שהיא רק בת 21 (עמ' 90-92). מיעוט מקרב הניצולים רצה בנקמה, ובמקרים נדירים אף הכה חיילים או שומרים גרמנים למוות.

ההיבט הרפואי של השחרור, כמו גם תהליך השיקום הפיזי של הניצולים, הוא נושא שהספרות הקיימת איננה מרבה לעסוק בו, זאת בניגוד לטראומה הנפשית של הניצולים, הזוכה להתעניינות רבה – אם כי לרוב ללא היסטוריוזיה מספקת של מושג זה. לאור זאת, העיסוק של סטון בממד הפיזי הוא מבורך. מספרם הגבוה של ניצולים שמתו לאחר ששחררו גרר האשמות מצד חלק מהניצולים: רות קלוגר (Klüger), למשל, לעתיד סופרת מפורסמת, הטיחה בכוחות בעלות הברית כי העדיפו לצלם תמונות אימה של ניצולים כ"שלדים חיים" מאשר להציל אותם (עמ' 106). מבלי לשלול את האפשרות שמקרים כאלה אכן קרו, טענות מעין אלו אינן מוצדקות, נוכח ההקשר הרחב יותר של המשימות הבלתי-פוסקות שעמדו בפני המשחררים והצוותים הרפואיים שלהם באירופה הרוסה. משימות אלו כללו מאמצים להתגבר על מגפות טיפוס ושחפת, כמו גם ניסיונות ללמד את הניצולים לעכל שוב מזון – ולמעשה, ניתן לומר שלמרות מקרי המוות, הצוותים הרפואיים נחלו הצלחה יחסית, אם מביאים בחשבון את הקשיים הלוגיסטיים של הספקת המזון, התרופות והבגדים ואת מצבם הקשה של הניצולים. בעלות הברית הקימו את מה שהיו למעשה בתי-החולים הגדולים ביותר ביבשת, אבל במהרה התגנבה לשיח שלהן גם נימה של מרירות על נזקקותם של הניצולים, שהחלו להיתפש כעול, בייחוד לנוכח הצורך להקים להם, נוסף על בתי-חולים, גם מחנות עקורים. האמריקנים היו הראשונים שהסכימו להפריד בין יהודים

ללא-יהודים במחנות העקורים, ולעומתם הבריטים התנגדו בתחילה להפרדה משום שזו נראתה להם, באופן פרדוקסלי, קרובה מדי להגיון המחשבה הנאצי. לבסוף שינו הבריטים את מדיניותם, לנוכח הבעיות הייחודיות של הניצולים היהודים – בעיות שהקיפו את כל תחומי החיים.

החלק הראשון בספרו של סטון, העוסק בשחרור המחנות, הוא תרומה מקורית יותר למחקר מאשר החלק השני, העוסק בפליטות ובמחנות העקורים. נושאים אלה זכו להתייחסות ממוקדת יותר במחקר, למשל בקרב ההיסטוריוניות וההיסטוריונים טארה זארה (Zahra), שמחקרה זיכה אותה בפרס מקארתור (MacArthur), דבורה דוורק (Dwork), רוברט יאן ואן פלט (van Pelt) ואטינה גרוסמן. יש לקוות שספריהם החשובים יתורגמו לעברית, לנוכח הרלוונטיות הרבה שלהם לקהל הקוראות והקוראים הישראלי.

איש לא ניבא שמחנות העקורים ימשיכו להתקיים במשך שנים אחרי המלחמה, אך המחנה האחרון נסגר רק בשנת 1957. כך, על חורבות הרייך השלישי בגרמניה, חלה פריחה של חיים יהודיים. חתונות רבות נערכו במחנות הללו, והאווירה בהן הייתה של שמחה מהולה באבל על הקרובים שלא שרדו. במחנות בגרמניה אף נרשם אחוז הילודה הגבוה ביותר באירופה שלאחר המלחמה, במעין בייבי-בום יהודי. ההיסטוריונים מקרב הניצולים עסקו באיסוף עדויות מבני המחנות האחרים, ואספו מעל ל-10,000 עדויות שתיארו את היקף הטרגדיה היהודית. בנוסף להן נכתבו ספרי "יזכור" לקהילות השונות – שבאחד מהם מצאתי תמונות של דודות-רבתי שלי, שחיו בבארנוב-סנדורמירסקי (Baranów Sandomierski) שבפולין עד שנת 1942. רבים מספרי ה"יזכור" הללו נסרקו, וניתן למצוא אותם באתר האינטרנט של הספרייה הציבורית של ניו-יורק.

היחס במחנות העקורים בין יושבי המחנות לחיילי ולפקידי בעלות הברית ולגרמנים מקומיים היה מורכב. למשל, כאשר יהודים השתתפו בפעילות השוק השחור, היו גרמנים שראו בכך אישוש לסטראוטיפים אנטישמיים על נטייתם של היהודים לפשע. בנוסף, חרף האמפתיה, עובדי סעד ורווחה אף הם הסתכלו לעתים על היהודים בהתנשאות, ובמקום לראות אותם כאנשים נואשים הזקוקים לעזרה הם ראו בהם לפעמים אספסוף המורכב מאנשים לא נקיים, רעשניים ותובעניים.

ההגבלות הבריטיות על הגירה לפלשתינה המנדטורית עוררו מרירות רבה בקרב הניצולים. הם חשו נבגדים על כך שהותירו אותם במחנות או ריכזו אותם בקפריסין כמעפילים לא-חוקיים, וכך נפוצה הציונות במחנות העקורים – לעתים כתגובה לאנטי-ציונות של הרשויות הבריטיות, אך גם מתוך תחושת "ציונות מהקרביים" ושכנוע פנימי עמוק שחיים בעלי משמעות וחופשיים מאנטישמיות ייתכנו רק בפלשתינה-א"י. ואכן, כמחצית מהחיילים שנלחמו במלחמת העצמאות היו ניצולי שואה, כפי שמתאר ברגש רב יורם

קניוק בספרו **תש"ח** (תל אביב: ידיעות ספרים, 2010).
כמובן שלא כולם היו ציונים – הסיבות לעלייה לארץ היו מורכבות מבחינה פרקטית ופוליטית ושולבו בהן אלמנטים אידאולוגיים, פרגמטיים ואינסטרומנטליים – אך יש לזכור שמבין הניצולים, היו אף שהעדיפו עלייה לארץ על פני התאחדות עם משפחותיהם במדינות אחרות, ורבים עשו כן מתוך להט ציוני.

הפרק האחרון בספרו של סטון מתחקה אחר הקושי המתמשך במציאת פתרון לניצולים מחוסרי הבית. בפרק זה, החלש ביותר מבחינה מחקרית בספר, מנסה סטון למקם את הניצולים בתוך ההקשרים הפוליטיים הנרחבים של המלחמה הקרה, יחסי בריטניה וארצות-הברית ונסוגת האימפריאליזם הבריטי. הניצולים לא היו אלה שדחקו את הבריטים מפלשתינה-א"י, אך סטון טוען – ללא ביסוס מספק – שהם תרמו להאצת תהליך עזיבתם וסיום המנדט. ארצות-הברית דרשה מהבריטים לקלוט 100 אלף יהודים עקורים בפלשתינה-א"י, אולם הבריטים התעקשו על מכסה של 1,500 איש בחודש, וטענו שקליטת מספר גבוה יותר תיתקל בהתנגדות עזה מצד האוכלוסייה הערבית, שלחצה על הבריטים להגביל את ההגירה. ההחלטה הבריטית רק הגבירה את נחישותם של הניצולים, שהפליגו מזרחה על ספינות כדי להגיע לחופי הארץ, גם כאשר רבים מהם הוחזרו לאירופה או נשלחו למחנות מאסר בקפריסין. כך, למשל, סיפורה של הספינה "אקסודוס", שהכה גלים בדעת הקהל העולמית ב-1947 והציג את הבריטים כחסרי לב. עם זאת, כמחצית מהעקורים היהודים היגרו לבסוף לארצות-הברית, חרף מגבלות הממשלה בווישינגטון על ויזות כניסה מחשש להגירה מסיבית של יהודים. אחרים היגרו לקנדה, לאוסטרליה, לבלגיה ולדרום-אפריקה, אך כ-250 אלף התיישבו בישראל – ועם הקמת מדינת ישראל, מספר העקורים בגרמניה פחת באופן משמעותי.

טענותיו של סטון בדבר השפעת המלחמה הקרה על גורל הפליטים היהודים אינן מפותחות מספיק, והן בבחינת "תפסת מרובה לא תפסת". הפליטים אכן מצאו עצמם במרכז של צומת אינטרסים אמריקניים, סובייטיים ובריטיים מנוגדים. מעניינת במיוחד ההתבוננות הפרטנית של סטון על הביורוקרטיה של רשויות האו"ם, ועל האופן שבו מילוי טפסים בדרכים מסוימות יכול היה להכריע גורלות ולפסוק מי יורשה להגר ומי לא. בכך מצטרף ספרו של סטון למחקרים שבוחנים בביקורתיות את פעולותיהן של בעלות הברית, כמו למשל עבודתה של ההיסטוריונית מרי לו רוברטס (Roberts) שהתחקתה אחר המחיר שהפלישה לנורמנדי גבתה מאזרחיות ומאזרחים צרפתים.

מה שחסר בספרו של סטון הוא התייחסות מקיפה יותר למגדר, לגיל ואף לדת – 40 אחוזים מהיהודים במחנות העקורים היו דתיים אדוקים ושומרי מצוות, וזהו פרט נוסף שנעלם מהשיח הישראלי. תשומת לב למשתנים כמו

גיל ומגדר, כפי שמראה הניסיון הפרטי של משפחתי, עשויה לתרום להבנה עמוקה יותר של המאורעות: סבי וסבתי מצד אמי, לאה ואריה פנסטר, נמלטו מפולין לברית-המועצות כצעירים בני-עשרה, ואין זה מקרי שבני משפחותיהם שנוותרו בפולין עם ההורים המבוגרים היו בעיקר נשים – אחיותיו הבוגרות של סבי, שנרצחו לאחר מכן – וילדים צעירים – אחיו של סבי, ששרדו במחנות, ואחיה ואחיותיה של סבתי שנרצחו. לקראת סוף המלחמה, כשהם עדיין פליטים בדרום קזחסטן, החליטו סבי וסבתי להרות, בדומה לאלפי יהודים אחרים שבחרו להביא ילדים לעולם כאמצעי להתגברות על העבר הכואב. גרוסמן, העוסקת במגדר באופן מעמיק, טוענת שהיו יהודים שראו בהחלטות מעין אלו ניצחון על הנאצים, דבר שמסביר את הבייבי-בום היהודי בסוף המלחמה. אמי ציפורה – הקרויה על שם אם-אמה, פיגיה יוסט, שנרצחה גם כן – נולדה כאשר עשו את דרכם למחנות העקורים בגרמניה; בתם השנייה של סבי וסבתי, עדה – הקרויה על שם דודתה מצד אביה, אטה פנסטר, שנרצחה – נולדה כבר לאחר שעלו ארצה, באונייה "עצמאות". זארה מיטיבה לתאר כיצד ילדים נתפשו כהבטחה לעתיד טוב יותר, ואיך השיח על אודותיהם היה ספוג במשמעות לאומית והומניסטית. שיח הזיכרון הישראלי, עם זאת, לא הדגיש את העובדה שרוב תושבי מחנות העקורים לא היו ניצולי מחנות, אלא פליטים שנסו לברית-המועצות – וסבי וסבתי, שמעולם לא ראו עצמם כניצולי שואה, היו גאים על שעלו לישראל מטעמים ציוניים.

ספרו של סטון נשען על ספרות עכשווית הגורסת ששחרור המחנות לא היה אירוע שסיים את תלאות השואה. ניתן היה לפצל את הספר לשני ספרים מעמיקים וממוקדים יותר: הראשון על שחרור המחנות, והשני על מחנות העקורים ועל קשיי ההגירה של הניצולים. עם זאת, הנרטיב שסטון מציע, המקיף את כל התקופה, תורם תרומה חשובה למחקר בהציעו סינתזה מרוכזת. דבר נוסף שעושה את הקריאה בספר למרתקת הוא השימוש התכוף בעדויות ניצולים – מקורות שבאופן מסורתי מעוררים אי-נחת בקרב היסטוריוניות והיסטוריונים. אך כפי שטען ההיסטוריון יאן טומש גרוס (Gross), עלינו לזכור שהעדויות שהגיעו אלינו הן של אלה ששפר עליהם גורלם ושרדו, ולכן חובה עלינו להשתמש בקטעי מידע אלו. יחד עם עדויות נוספות של חיילים, כתבים, רופאים ואחיות, עובדות סעד ושיקום ופקידי ממשל, סטון ממקם את עדויות הניצולים בהקשר רחב – וזאת על מנת לפענח את המשמעות המידית של השואה בתום המלחמה, ואת הטרגדיה האנושית שעברה על יהודי אירופה.

* * *

לזכרו של בעז נוימן האהוב, היחיד והמיוחד. מותו הוא אובדן גדול לעולם הדעת הישראלי.

”גם כיום הפחד עוד קיים“: ההווה והעבר של טבח היהודים ביידוּבְנָה, פולין

שרון גבע

אנה ביקונט, **אנחנו מיידוּבְנָה: הפשע וההשתקה**, תרגום מפולנית: עילי הלפרן, ירושלים: כרמל, 2016, 578 עמודים

למראית עין, **אנחנו מיידוּבְנָה** – שבלבו מאורעות יום אחד בעיירה בצפון-מזרח פולין – אינו ספר לימוד היסטוריה או מחקר היסטורי, לכל הפחות במובן המקובל: הספר, הכולל 15 פרקים ו-14 רשימות אישיות מאוד, מתפענח לקוראים רק במהלכו; אין בו הערות שוליים ולא רשימה ביבליוגרפית; והמחברת אנה ביקונט (Bikont), ככתוב על עטיפתו, היא סופרת ועיתונאית. לאור המחלוקת שפרצה בעקבות הופעת ספרו של ההיסטוריון יאן טומש גרוס (Gross) **שכנים** (בעברית: **שכנים: השמדתה של הקהילה היהודית ביידוּבְנָה שבפולין**, תרגום מפולנית: יז'י מיכאילוביץ', ירושלים: יד ושם וידיעות אחרונות, 2001) הציע לה העורך שלה ביומון **גזטה ויבורצ'ה** (*Gazeta Wyborcza*) לכתוב סיפור שעלילתו מתרחשת בעיירה יידוּבְנָה (Jedwabne) בימי מלחמת העולם השנייה. תגובתה הייתה: "אני לא יודעת לכתוב סיפורים" (עמ' 15). אך ביקונט יודעת גם יודעת: כעיתונאית, ביסוד מלאכתה עומדת היכולת לזהות סיפור טוב, לוודא את מהימנות המידע, להצליב מקורות ובעיקר לזכור שאם מרואיין או מרואינת פוטנציאליים טורקים בפניך את הדלת, כנראה שבידך סיפור מצוין. כזה הוא גם הספר הזה, שהציר המניע אותו הוא התחקות אחר הסיפור של שריפת קהילה יהודית בידי שכניה הפולנים בתקופת השואה, על גורמיו ובעיקר על גלגוליו והשלכותיו – שכפי שמתברר במהלך קריאתו, הם קצה קרחון להיבט מרכזי ביחסים הטעונים שבין יהודים לפולנים במלחמת העולם השנייה תחת הכיבוש הגרמני בכלל, ובעיירות בצפון-מזרח פולין בפרט.

לאורך הספר נוכחת המוטיבציה לחשוף מה באמת קרה ביידוּבְנָה ב-10 ביולי 1941 – מי שרפו את היהודים באסם, כמה בדיוק נדחסו בו, כמה גרמנים נכחו במקום ומה עשו הפולנים. אך מטרתו היא לא רק לספר מה קרה, אלא גם "לפענח מה קרה לזיכרון האירועים ההם במהלך שישים השנים שחלפו מאז" (עמ' 15). כבר מן המשפט הראשון, שנפתח במילים: "זה שקר" (עמ' 13), ברור שהספר עוסק

ד"ר שרון גבע מלמדת היסטוריה ומגדר בסמינר הקיבוצים ובאוניברסיטת תל אביב. ספרה **אל האחות הלא ידועה: גבחות השואה בחברה הישראלית** ראה אור בהוצאת הקיבוץ המאוחד (סדרת מגדרים), 2010.

וא"ל: geva.sharon@gmail.com

אנחנו מיידוּבְנָה הפשע וההשתקה

אנה ביקונט

בעדויות ובזיכרונות על אירוע ובחשבונות הנפש שבעקבותיו על בסיס מקורות שונים, שבראשם עדויות מוקדמות ומאוחרות וראיונות עם המחוללים, הקורבנות והעומדים מהצד. הספר ראה אור בשנת 2004 בפולין וזכה להצלחה רבה. תרגומו לעברית רואה אור בשנה שבה המושג "פוסט-אמת" התנחל בשיח הפוליטי גם בישראל, ונוספו לו הקדמה קצרה לקורא העברי, שעיקרה תודות לבני ובנות המשפחה של המחברת בארץ, וכן אחרית דבר מאוגוסט 2016, שממקמת את הספר ותכניו בהקשר האקטואלי בפולין. במידה רבה, הספר הפך לרלוונטי אף יותר בפברואר 2018, בעקבות חקיקתו בפולין של החוק השנוי במחלוקת שאוסר לטעון כי העם הפולני היה מעורב בפשעי הנאצים.

בראיונות ושיחות שקיימה ביקונט עם הנפשות הפועלות ביידוּבְנָה נחשפו תגליות שבכוחן לטלטל את הקהל הישראלי. למשל, יומנה עב הכרס של גיבורת השואה חיה פינקלשטיין מרדז'ילוב (Radziłów) שנגאל מארכיון "יד ושם"; סיפורם של סטניסלב ומריאנה (רחלה) רמוטובסקי, שחזרה ואמרה לביקונט: "על רוע צריך להחזיר בטוב" (עמ' 85); והסיפור של אנטונינה ויז'יקובסקה שהצילה שבעה יהודים מיידוּבְנָה, הוכרה בשנת 1976 כחסידת אומות העולם וקיבלה מדליה מיוחדת ותעודת כבוד. בספר מתארת ביקונט את הפחד שליווה את ויז'יקובסקה עד יומה האחרון. "הפחד הכי

גדול היה מהשכנים, אם מישהו היה חושד בזמנו שאנחנו מחביאים יהודים, אז איש מאיתנו לא היה נותר בחיים", היא אמרה. "וגם כיום הפחד עוד קיים, כי חיים עדיין שלושה מאלה שהיכו אותי אחרי המלחמה בגלל שהחבאתי יהודים" (עמ' 351). ויז'יקובסקה סיפרה על מה שעשתה "רק לאנשים שבטחתי בהם", והסבירה: "צריך לומר לעצמך בכנות, שאם יש לך חברים יהודים, אז את ישר מרוויחה אויבים פולנים. למה זה ככה, אני לא יודעת. כשקיבלתי אות כבוד, את המדליה של החסידים האלה, אז הלנקה שלי ישר השליכה את זה לפח. ועדיף ככה, כי בכל מקרה לא היה לי למי להעביר את זה" (עמ' 367). ויז'יקובסקה לא הייתה היחידה שפחדה: פחד אחוז בכל פרקי הספר הזה. אנשים שעמם נפגשה ביקונט ביקשו שלא תחנה את מכוניתה מחוץ לביתם, חששו לשוחח אתה בטלפון, התחמקו משאלותיה, וביקשו שלא תציין את שמותיהם.

גם ביקונט פחדה, וזהו ביטוי אחד מני רבים לכך שהיא חלק בלתי-נפרד מהסיפור. היא שקעה במלאכת פענוח הרצח על בסיס דו"חות, פרוטוקולים, עדויות, עיתונות, מחקרים, ועל בסיס הזהודיו של הרצח בראיונות ובשיחות, עד שיידובנה הפכה לאובססיה שלה (עמ' 421), והיא כבר לא הייתה רק עיתונאית וסופרת, אלא "סייעת סוציאלית ומטפלת פסיכולוגית לכמה אנשים הגונים מיידובנה וסביבתה" (עמ' 412). במהלך הספר היא משתפת בקשיים ובבעיות. למשל, בקשיים המתודולוגיים: מה לעשות עם עדויות שנעדרו מהן שמות משפחה, מה לעשות כאשר השמות הפרטיים היהודיים מופיעים לרוב עם צורת הקטנה (למשל, יוסק במקום יוסף), וקיים קושי באיותם וכתבתיקיהם משפה לשפה. "בעבודתי", היא מסבירה, "המילה 'מנחשת' מתאימה לעתים יותר מ'משחזרת'" (עמ' 488). הקושי המתודולוגי הוא גם אישי: ביקונט יהודייה, ו"חברים ומכרים שונים שלי אומרים לי ישירות או רומזים לי שבשל מוצאי אני 'לא אובייקטיבית'" (עמ' 267). פרט אישי מעניין הוא בחירתה מה לסמן בסעיף "לאום" בטופס של משאל אוכלוסין שנדרשה למלא ב-2003, עניין שעורר דיון בביתה (עמ' 483).

ישראל ממלאת תפקיד חשוב בעבודה של ביקונט: בהקדמה לקורא העברי היא מספרת ש"כאן מצאתי את שני העדים החשובים ביותר לסיפורים המתוארים בספר" (עמ' 11), ולא רק זאת: בזכות קרובי משפחה בארץ היא הצליחה לשוחח עם אחד מהם. בהקדמה היא הביעה דאגה מהתקבלותו של הספר בישראל, אך דומה שאין סיבה לכך. בהכללה, הקהל הישראלי ימצא בספר את עצמו. למשל, בתיאור הקשה של יהודי העיירה הרבים המובלים אל מותם באסם מהדהדת השאלה "מדוע לא מרדתם?" שהציג היועץ המשפטי גדעון האוזנר, בתפקידו כתובע במשפט אייכמן ב-1961. בנוסף, תיאורי האמהות והילדים מזכירים

את עדותה ממשפט אייכמן של רבקה יוסלבסקה, שניצלה מטבח פוהוסט זגורודסקי (Pohost Zahorodski), היום (בלארוס) ונודעה כאן בתור "האישה שעלתה מן הבור". כמו כן, התהייה הנלווית למפגש בין ישראלי לגרמני מבוגר מהדהדת כשביקונט משתפת כיצד "בכל פעם ששוחחנו עם אדם מעל גיל שבעים, קשה היה שלא לתהות שמא לקח בעצמו חלק בטבח" (עמ' 201). הקהל הישראלי ימצא עצמו גם בסיפור של חיה פינקלשטיין: ביקונט מתרכזת במה שקרה לה בפולין ומביאה את גילויי גבורתה כשהגנה על בני ובנות משפחתה, כשספגה מכות ודיממה, כשהצילה את בתה מאונס וכשגילתה אומץ לב ותושייה עד תום המלחמה ואחריה, כשהמשפחה עזבה את פולין והגיעה לארץ ב-1947. אישה זו, שעברה את מוראות השואה, הייתה אחר כך לאם שכולה, כאשר בנה שלמה פינקלשטיין נהרג במלחמת העצמאות (עמ' 451). מדף הנופל באתר משרד הביטחון אפשר ללמוד שבעקבות החלטת האו"ם בכ"ט בנובמבר עזב הבן את ספסל הלימודים, התגייס לפלמ"ח, שירת כמלווה שיירות ובמאי 1948 נפל בקרב על גבעת הרדאר, חודשיים לפני שמלאו לו 17.

מקרב הקהל הישראלי, ימצאו עניין בספר הנוסעים לפולין כדי לסייר, לטייל ולחפש את שורשיהם – פרטיים או לאומיים, ממשיים או מומצאים. במסגרת העיסוק ביחסי יהודים ופולנים, זהו חומר בעברית שעשוי להשתלב בדיון בהנחיית מדריכי המסעות. לצד ביקור במוזיאון משפחת אולמה (Ulma) שבעיירה מרקובה (Markowa), המביא את סיפור הגבורה של ויקטוריה, יוזף וששת ילדיהם הקטנים שנרצחו לאחר שהסתירו יהודים, ניתן – אם לא נוסעים ליידובנה עצמה – להביא פכים מרשמיה ורשימותיה של ביקונט. הסימטריה היא גם גאוגרפית: העיירה מרקובה מרוחקת קצת פחות מ-200 קילומטרים מהעיר הגדולה קרקוב, כשעתיים נסיעה, ואילו העיירה יידובנה מרוחקת גם היא קצת פחות מ-200 קילומטרים מהעיר הגדולה ורשה, גם כן כשעתיים נסיעה.

עם התקדמות עבודתה של ביקונט, מתהדק הקשר בין פענוח זיכרון האירועים בעבר לבין מה שאפשר וצריך ללמוד מהם למען העתיד. משום כך היא שאלה מנהלת בית-ספר איך לדון בנושא עם תלמידים, וכן נפגשה ביידובנה עם שתי מורות. שאלה חינוכית חותמת גם את אחרית הדבר, וכאן גם טמון המפתח לתשובה לשאלותיו של מארק אדלמן (1922-2009), מראשי מרד גטו ורשה – שהיה חבר "הבונד", רופא ופעיל פוליטי בפולין – אשר קרא את הטיוטה לספר ואמר: "מי יקרא את זה? מי בכלל יהיה מסוגל לקרוא את זה?" (עמ' 485). הקהל הישראלי בכלל, והעוסקים בחינוך בפרט, צריכים לקרוא את הספר ולהיות מסוגלים לקרוא אותו. לא בשביל לחפש את האמת, אלא משום שבעברנו זו קריאת חובה.